

Fitxa per la Moncadapèdia / Arxiu de memòria popular

	Nom/ Cognoms	Paco Tormo Vela
	Data de naixement	Dissabte 16 de setembre de 1933
	Títol	<i>Paco Tormo, senyera del folklore valencià</i>
	Temàtiques	Folklore valencià, dansa, valencianes, etnologia
	Data i lloc de l'entrevista	Dijous 12 de setembre de 2019. Ajuntament de Moncada
	Data de la publicació	Dimarts 29 d'octubre de 2019
	Equip entrevistador	Etnograma (Laura Yustas i Nelo Vilar)
Enllaç extracte: https://youtu.be/v4IQMULf0UA		
Enllaç entrevista completa: https://youtu.be/VSbMP5oN5Lo		

Ens vam trobar amb Paco Tormo Vela en una de les sales de l'Ajuntament, al Palau dels Comtes de Rótova. L'acompanyava el seu fill Pakito (Tormo Martínez), músic virtuós i, com el pare, lligat al món del folklore valencià. Paco Tormo, un home jovial i graciós, és una de les principals figures del nostre folklore, i la seua història de vida és extraordinàriament singular: ens parla dels temps en la rondalla del Frente de Juventudes; del seu pas singular com a primer ballarí masculí en el grup de danses de la Sección Femenina; de les actuacions en l'àmbit nacional i internacional; del vincle amb Benagéber per la seua dona, Iluminada Martínez; dels anys de treball en París; del retorn a Moncada i del seu paper en la fundació del Grup de Danses (1976), de la Unió Musical (1980) o de la Coral-Rondalla 'El cant ens dóna vida'. És un artista reconegut per la flor i nata del folklore valencià, que va assistir en Moncada al seu homenatge. Es pot llegir una ressenya biogràfica ací: <https://www.elperiodicodeaquí.com/epda-noticias/paco-tormo--folklore-y-musica/6930>

Sinopsi: Paco Tormo Vela (1933) conta la seua vida en relació a l'àmbit del folklore valencià: com a primer home en ballar amb un grup oficial, com a músic, com a fundador d'associacions lligades a la música o com a mestre de moltes generacions de balladores i balladors que han marcat una època, com el Grup de Danses de Moncada.

Transcripció:

-El 16 cumple...

-86 cumpla el lunes. Però no, açò funciona [se senyala el cap].

Bueno, vosté és Francisco Tormo...

Paco Tormo.- Paco Tormo Vela. Con la uve: Vela. Jo estigui casat en Benagéber, però he nascut en València, al carrer Jesús.

La seua formació. Vosté va anar a escola en València, supose.

Paco.- Sí, vaig anara a escola i entonces com... en la postguerra hi havia tant de problema, jo volia haver fet la carrera de mestre però en casa no hi havia diners. Vaig fer hasta el batxiller elemental, però el superior ja no puguí fer-lo. [Fa senyal de diners amb els dits] Feia falta. I jo dic: "Pues no te preocupes, mare, ja buscaré algo". I vaig conèixer un senyor que era gravaor. Entonces en sa casa, en la Finca Roja, en un baix, vaig deprendre l'ofici i això m'ha valgut a mi però de categoria. Perquè això em va permetre que... tinc un amic que era aprenent meu en el carrer Alcoi, en la casa d'etiquetes i de... i me digué: "No seas tonto i vente a París, porque los que salen de FP no saben nada, i quieren tener un cargo de poderío". Entonces li diguí a la dona: "Me voy". Este tenia un mes. "Me voy. Si pasando dos semanas veo que la cosa va mal me vuelvo". Vaig, amb uns contactes que m'havia donat el xicon este; bueno, pues als dos dies estava jo fent proves. És que jo sabia dir: "Excusez-moi, je suis

graveur et je cherche travail". Diu: "¿Ha traído usted herramienta?". Digo: "Sí, sí —Pues venga usted mañana a las 9". Estigué dos o tres dies fent proves i em diu: "Bueno, contratado". Aixina que això em valgué per a estar 12 anys en París. Me coneixia París com les rates. I nada, pues érem una secció de gravats que n'érem quatre, i jo deia: "Açò no pot ser, jo els sent parlar a ells i hi ha coses que no comprenc." Me matriculé en l'[Alianza Francesa](#), allà en París, i quan eixia a les 5 del treball me n'anava a l'Alianza, sopava -hi havia restaurant- i a les 7 classe, de 7 a 9. I aixina vaig fer enseguida [molt de progrés], y todo lo que leía: francés, francés, francés. Ja està clar. No, no, però escolta, és l'única manera de dependre una llengua és estar en el país d'origen.

Què més? Què vols que te diga?

El tema artístic: com va arribar vosté a ser lo que és? A ballar, a...

Paco.- Sí, mira: estàvem en una rondalla, entonces era en el Frente de Juventudes, i la rondalla mosatros anàvem allí i vàrem fer part d'eixa rondalla. I un dia me diu el president allí: "Paco, cuando acabes ves a la calle Colón número 12, allí està la delegación provincial de la Sección Femenina, que quieren hablar contigo". No me coneixien, però... I aní i me vaig vore allí assajant xicones balls i tal, folklor, i va i dice: "Ponte ahí al lado", i clar jo he tingut sempre molt de sentit del ritme, m'agarrí enseguida. Dice: "Paco, vente y tráete unos cuantos amigos" [risses]. Aixina que el primer xicon que ballà en tota la província, als 17 anys [1950], era jo. És que eixien sempre xicones vestides en el barret, la manteta, l'imperdible, la faixeta, el saragüell, i la regidora nacional, una tal Maruja Sampelayo: "No saldréis más fuera de España mientras que no tengáis parejas mixtas" Enseguida jo a formar-les. I bueno pues, el primer festival anàrem a... era Pamplona i Biarritz. Era un festival internacional. Bueno pues, pa poder passar la frontera mos tocà ballar el bolero de Carlet en l'aduana [risses]. Anàvem vestits de valencians, però la delegada que venia diu: "Vol que li facen una demostració?" I vàrem fer el bolero de Carlet, i això, i pac a dins. [5 min.] I ahí vam estar comentant amb gent, però vamos, que después van passar uns anys per a que el grup se reafirmara i puguera tindre un repertori adequat pa poder anar a on fóra. I aixina pues hem eixit: Europa, menos los países del este o Islandia, los demás... hemos salido a festivales. I últimament feren un 50 aniversari de la fundació de la televisió japonesa [en 1995; es poden veure els [vídeos de l'actuació, curiosos perquè se senten els comentaris dels presentadors en japonés](#)] i varen vindre un grup de japonesos a l'Alcúdia de Carlet i ahí mos cridaren al grup de Lo Rat Penat, al grup de l'Alcúdia i al grup de Moncà. I clar, teníem que fer una exhibició después de dinar i mosatros li férem un ball... no és que siga folkloric, és que té molta vistositat perquè el mestre, Ramon Porta, que estagué en Itàlia va montar un ball que ell li posà "Valencia bella". Panderetes, llistes... I entonces estos japonesos estaven allí i anaven prenent nota. No sabíem lo que posaven. I quan acaben diuen: "Bueno, esto le daremos por fax la respuesta". I entonces diu, pues bueno, una actuació més. Conque jo, com que ja estava treballant a l'ajuntament, la meua filla estava encarregada de l'empadronament. Pues telefonetgen i pregunten per mi -com coneixien a la meua filla-, dice: "El grupo de Moncada ha sido seleccionado para ir a Japón". Quasi mos desmaiem! [risses]. Bueno, pues anàrem i venia un grup de justet-justet 15 persones: cinc parelles de ball, tres músics -tretze-, la cantaora catorze, i el president que era de Badajoz, de la Federació, quinze. Mos tocaren unes japoneses que no sabien tot el vocabulari, perquè además mos portaven a una recepció i jo les veia arrimades i les dic: "Oye, ¿por qué no venís...? —Es que no nos es permitido comer los que somos guías acompañantes. —Dic: Ai, pues bueno, ellos se lo pierden, ¿no? [risses]. Però mosatros que estàvem acostumbrats... en el hotel peix-peix-peix, carn res... L'embaixà volgué arreglar-ho... de categoria...

Un altre dato important és que estaguent en Itàlia, en el sur d'Itàlia, a on està la Camorra, pues vàrem coincidir amb altres grups, i entonces hi havia un grup de Jordanos, feien les figures de la danza del vientre i tal. Pues oye, entonces al vore-mos ve uno i diu: "¿Ustedes vendrían a Jordania?". Digo: "Hombre, nosotros no podemos hacer nada". Dice: "No se preocupe que lo hablaremos con la embajada y como las líneas aéreas son reales...". Bueno, pues envien i dice: "Vale, de acuerdo, ¿cuántos son ustedes?". Pues n'érem 52, i enviaren 52 bitllets d'avió. A mi me tocà enviar per SEUR tots els passaports, pa anar per SEUR a Madrid, els cunyaren i els tornaren. Però a l'aplegar allí, era... 12? No, 12 hores era pa anar a Japó; jo tenia por perquè era un [air]bus A-7 d'ixos, que pareixia un tanque, i 12 hores sense baixar de l'avió... I jo dia: tindrà prou queroseno? ¿Llegaremos al sitio? [risses]. Bueno, pues apleguem i, "ui!, ya estamos aquí", ja se veien les cases. Peguem la volteta i digo: "Otra vez, hay más casas; aquí pasa algo raro". Clar que era cosa rara: havien telefonat al comandant de que se mantinguera

el vol perquè hi havia un tornado. Quan aplegàrem estava el piso tot banyat d'haver plogut. Però vamos, una experiència molt agradable. I en Jordania pues igual, un hotel fabuloso, el agregado cultural de la embajada nos acompañaba todos los días; así visitamos Petra... Allò va ser un somni. Aquells, els que feien el desplaçament en camello o a cavall, tot era que abuíarem, que abuíarem **[10 min.]**, i dic: "Mira, que suba el que quiera, pero yo para conocer bien todo el desierto y lo que hay voy a pie". I anàrem un grup de persones a peu. Aixina passaves per unes roques estretes, un desfiladero... Però la ciutat, Petra, era... Com pot ser això, estar excavat en la roca tot això? Molt bé, se portaren molt bé. I luego, claro: "Oye, ¿queréis que hagamos un día de playa? Vamos al mar Muerto". ¡Oh, qué chasco se llevaron! Jo estava constipat, no podia entrar, però se tiraven correguent i flotaven [risses]. I jo tenia un paquet de mocadors en la mà per a netejar-li els ulls i la boca, perquè estaven [gest de molta quantitat]... de la sal. Ah, però acaben de banyar-se i se'n van al vestuari i els moros feien corredor per a que passaren per ahí les xicones. Anaven amb [banyador]... Bueno, pues res, anaren i els tios que els ulls no se'ls llevaven de damunt, però per la nit em ve l'agregado de la embaixà i ve un jefe de Dubai. I fa: "Es que queremos que vengan ustedes a Dubai". Digo: "Vamos, pero aquí hemos venido con un caché que nos han dado por persona y viajes pagados. —Y dice: Eso no es problema, aquí lo haremos igual. Pero tienen que venir en las vacaciones de carnaval. —Bueno, pues bien. —Oiga, pero sus mujeres que vayan un poco más abrigadas de ropa" [risses]. Anaven en pantaló curtet [fa un gest indicant escot]...

Pakito T.- No és la mateixa moral en Dubai que en Jordania. Jordania és el país més occidentalitzat de la zona, allí les xicones van en pantaló curt pel carrer, en llibertat. Dubai és una atra història.

Paco Tormo.- Sí, sí, però quan esclatà la Guerra del Golfo... s'acabà la història. Una carta d'excusa però que... Tots volíem anar. I no puguérem anar; podríem haver anat i no puguérem.

Pakito T.- Però t'ha faltat una anècdota de la embaixà...

Paco Tormo.- Són molt obsequiosos els àrabs.

Pakito T.- I la paella que férem en la embaixà? La festa? Amb banda de música i tot? Portàrem aigua de València, l'arròs, el oli, l'aigua, tot de València. I en la embaixà ahí en vàrem fer dos, perquè no hi havia prou pa tots, invitats de la zona aquella.

En l'avió...?

Pakito T.- En l'avió, en l'avió... L'avió era pa mosatros assoles.

Paco Tormo.- Un dels invitats és propietari d'un gran restaurant allí en Aman. I dice: "Les espero a todos para comer en mi restaurante pasado mañana". Pues allá vamos, i allí pues hi havia un senyor amb un laüd d'estos que hi han de la època aquella, amenitzant...

Lo seu amb la música és de família, o com va arribar a tocar i a...

Amb la música... Sí, jo en la meua barrià teníem un grup d'amics que teníem una guitarra -no molt bona, però...- i la fèiem sonar, i després jo li vaig agarrar gustet i vaig anar al conservatori, però jo no volia fer carrera de guitarriste, jo lo que volia era tindre opcions. I després d'estar allí adreprent tot lo que jo puguí pues ja m'ho deixí, però ja... escomencí en el 76 a crear el Grup de Danses de Moncada, fa 43 anys. Feia això, fiestas de Moncada, en el parque delante de la Iglesia, que l'ajuntament era lo que és hui biblioteca. Pues el jardinet pegaet a on estava la policia, ara crec que estan los rocieros. Ahí férem un escenari i allí fèiem

el ball. I Margareto [Leonardo Margareto Layunta, alcalde de Moncada pel PSPV-PSOE entre 1979 i 1995] estava entonces vinguí a felicitar-me perquè allí ballàrem lo que vullguérem i més, estaguérem molt bé, molt bé. I res, pues en ixé moment diguérem: bueno, pues açò pareix que funcione, i ja quan es canviàrem, que va ser per majoria al PP [Juan José Medina Esteban, alcalde entre 1999 i 2015], entonces me va dir: “Paco, quiero volver a tener el festival internacional cada año que te toque”. I aixina ho fèiem: ens ficàvem en contacte, venien, pagàvem la... els fèiem el sopar allí, [15 min.] en el Musical de Moncà preparaven el sopar i después enviàvem un cheque bancario a l’organitzador. Fan un festival però después van venint els grups ací i allà pa traure un poquet de pasta. La última vegà vingué un grupo de la parte de... cerca de Brasil, i a l’ajuntament li costava 2.000 € portar-lo. Y le digo: “Oye, que van a cobrar... —No pasa nada, hay que hacerlo y mantenerlo”. Pues adelante. I vàrem fer eixe festival i la gent estava encandilà, clar: danses, vestuaris d’atres puestos... És més agradable vore una variació que vore a un grup només, únic. I ací se formà un segon grup -“segregación”, “segregación”-. I bueno, mosatros hem volgut sempre superar lo superable, i... nada. L’ajuntament ho sabien...

I estos que tenen costum de... quan me feren un homenatge en el Ateneo Mercantil de València, fa cinc anys, me dieron un diploma como primer chico que bailaba en los grupos de coros y danzas. Tu imagina’t [risses], chico era con 17 años, però a estes altures...

Pakito T.- ...el primer xic que ballà valencianes. Tot eren dones en la Sección Femenina...

Paco Tormo.- No era vistós, això. A on hi haja una parella mixta no se poden ficar dos dones. I este... el cantaor que porten estos, que és de Bétera, va crear la [Jota de Paco Tormo](#) [risses].

Pakito T.- (...) L’estrenaren el 2015, quan férem [l’homenatge al tio Paco](#), que va vindre tot lo millor que hi ha en la Comunitat Valenciana.

Absolutament, impressionant.

Pakito T.- Vingué Vicent Frechina, vingué Lluís Planes, que era també un sponsor [patrocinador] que m’ajudà també a organitzar tot això i...

Paco Tormo.- Jo vaig inaugurar la Unió Musical com a primera junta directiva que tenia. Después... Tenia en el grup, quan teníem 24 o 25 anys, de música hawaiana, jo tocava la guitarra: el Grupo TORSALOA. “Tor” és de Tormo, “Sal” era Salvador i “A” era Arenas, més “aloha”.

Bueno, pues después resulta que estaguérem... estava uno que li dien “Angelet”, que portava la coral ja fa anys, per ací... Bueno, pues por hache o por be se n’anà, perquè ell el teclat “tacatac” i mosatros volíem rondalla, i per a la rondalla vaig aconseguir tindre 15 músics: cinc mandúrries, sis guitarres i dos laüds, i solistes que canten. I ara hui en dia hi ha 35 dones que canten, nou o deu hòmens i ne són ja vora 70. I quan anem a un puesto: un autobús de 70 plazas, perquè clar, de 60 no pot ser. En l’any 2000 se fundà la coral, ja fa 19 anys.

Pakito T.- Al director musical és Pepe, li diuen el Barraquero, i va ser dels primers mestres que vaig tindre jo també en el Grup de Danses de Moncà. Però ell era de Massarrojos...

Paco Tormo.- En el sopar dels majors m'ho comentà: "És que, Paco, jo...", vàrem estar els fundadors de la rondalla, Pepe se feu càrrec de la direcció però com tamé... toca tots els instruments... I ja té 83 anys, saps? **[20 min.]** En vegà d'estar dirigint de peu en el ensayo s'assenta, perquè no pot aguantar una hora d'ensayo la rondalla, la segon hora passem amb la gent de la veu, i se tira allí... Jo sé que els dillunsos vaig a les 4 pa fer la tertúlia de cafè i me'n vaig a les 8 de la nit. És que t'obligues perquè dones el aire acondicionat, que les llums, que les claus... Jo, encara que sóc el secretari, però t'obligues. Perquè ahí tots busquen la forma de no fer res.

Però això ja és un nivell professional, ademés vostès estan rodant moltíssim també: al Palau de la Música, Palau de Congressos...

Paco Tormo.- ¿Está ahí mi bolsa? Tinc un prospecte del Palau. Ahí està la foto de la Coral i demés. El nom se diu "El cant mos dóna vida". I nada, pues a funcionar, a funcionar... [risses]. Mira, això és València.

Ah, quin luxe! I això ha segut en juny, fa molt poquet.

Paco Tormo.- Ahí està el currículum de la coral, el currículum del director...

Pakito K.- (...) Ha segut una persona prou activa, perquè fundar tres associacions culturals... De la Unió Musical ser soci fundador amb 15 músics, que se n'anaven de la...

Paco Tormo.- Ara, hòmens i dones tots jubilats, perquè hi havia uno que volia... "Ai, si me dixaren entrar", i digo: no. El director no lo permite porque el reglamento es ése. Si tienes el carnet de socio de la Sociedad y tienes interés te hará unas pruebas y te dirá, "bueno, pues tú la voz segunda, o solista, o tú no cantas". Home, si no té veu. Però vamos, que... té molta afició, la gent, perquè tots els dilluns a les 4 i mitja o 5 la rondalla puja i ensaya una hora, i después a les 6 passem al saló gran i ahí tots junts una hora o hora i mitja. Clar, per prompte que isques, 7 i mitja o 8. Però bé, jo ho he fet sempre amb molt de gust.

Paco Tormo.- En el 96, el president que estava en la junta directiva em diu: "Paco, te necesito. ¿Por qué no te quedas aquí en secretaría?". Porte 23 anys com a secretari i no ha volgut ningú entrar. En cada assemblea t'obliguen a exposar las vacantes estatutarias: "Pues hacen falta tres personas". No vol ningú.

Pakito T.- És que ningú porta la informàtica només que ell. Ningú vol dependre.

Paco Tormo.- Diu: "Quant se cobra? —Dic: Escolta, ací ajudem, no per cobrar. No cobrem res". No interessa. A mi me donen dominó i baralla i la faena pa vostés. Aixina. Pues ara que jo he estat dos mesos ausente tenia la faena acumulà. Però no hi ha ningú que la pugua fer.

Vosté és valent, eh?, perquè hem estat seguint-lo en el Facebook, i gent activa com vosté a nivell informàtic no n'hi ha molta.

Paco Tormo.- No hi ha ningú en la junta directiva que sàpia tocar el ordenador més que amb la mà.

Vosté sobre els 20 anys estava en el grup provincial de Cors i Danses de València...

Sí, sí: grup provincial de Coros y Danzas...

Vostés no eren professionals.

No, no, el folklore no és professional. Si no són estos grups que se formen de Cuba o de per ahí a eixos puestos, que se dediquen a això i viuen d'això. Mosatros teníem sempre el viatge i l'estància pagà. Un viatge que me va agradar molt va ser... que entonces el tren que agarràvem en l'estació del Norte era d'eixos que tenien varetes pa formar l'assiento, tan antiquat. Pues se n'anàrem hasta Algeciras, allí agarràrem un barco i mos portaren a Tetuán. **[25 min.]** Cuartel General de Tetuán. Visitàrem Ceuta, Larache, i una excursió a Argèlia; a Argel, la capital. Pero vamos, mos deien: "Cuidado con los chiquitos que vienen por ahí a pedirles cosas, tienen mucha mano larga". Sí, sí, nanos a muntons. Pero vamos, va ser un viatge molt asseat. Però claro, tots havien comprat alguna coseta d'estes que possiblement se paga a l'aduana, i

esperaven tots que vinguera la presidenta de Madrid, allí, pa que puguérem passar, i aixina se fiu. Ella estava en l'aduana i tots els dels Grup de Danses pac a fora, pac a fora. Ai, és que era un compromís.

Pakito T.- Una miqueta influïa en el govern en la época de Franco, pues la gent tenia algo de poder. Es posaven en l'aduana i et posaven firmes. Aquella época era aixina.

Vosté va tornar l'any 75 a Espanya...

Jo torní en el 75, i bueno, jo... desde París en un cotxe que jo comprí. Vàrem anar a Holanda, a Bèlgica, pa conèixer eixos puestos, i entonces ja venia la meua dona amb mi. Però estagué molt bé, perquè jo són 15 anys, 12 anys que han segut fantàstics. He tingut sempre amics francesos, m'han invitat a sa casa, jo els he invitat a d'ells i ha funcionat això. I m'han considerat un francès més. Como con la lengua francesa ya no tenía problemas, pues... Ahí también tenía yo uno que era un pintor, un compañero de... Claro, es que esos optaron por hacer unas oposiciones a la Fábrica de la Moneda de París, y tuvieron suerte y entraron dos. Entonces claro, era un puesto asegurado. Y ahora siento decirte que todos aquellos que yo tenía como compañeros ya no están en este mundo. El jefe, el subjefe, los compañeros... En mi familia soy el último de la saga. La meua filla sempre diu: "Tú serás centenario. —Digo: No", yo centenario no, porque a saber de aquí cuatro años... Ya serán 90... yo me conformo. (...) Me conformo con lo que he hecho, con lo que he sido... y satisfecho de haberlo hecho, porque así ya, por lo menos...

Aquí este joven nunca quiso aprender a tocar conmigo. Yo tenía en París dos o tres chiquitos que venían a aprender a tocar la guitarra. Y él nunca quiso. Pero claro, a lo mejor yo...

Pakito T.- Mira que tenía el mestre en casa, però no, les locures que fas de jove, d'adolescent, que después te fas major i t'arrepentixes... Però mira, el temps al temps.

Tu eres profesional.

Pakito T.- No, jo no sóc professional.

Paco Tormo.- Había una parroquia que los domingos hacían misa para los españoles abajo en el sótano, una capilla que había allí. Y como él me oía a mí tocar el fondo de música durante la misa, se picó un poquito y ya quiso coger más. Y así ya le apetecía tocar, en juegos prohibidos...

Pakito T.- Después ya pues quan escomençaren les danses en Moncà, en el 76. És quan comencí a tocar la guitarra.

Paco Tormo.- No me aceptaba como profesor, no me aceptaba.

Pakito T.- I después ja en lo que és la doble corda la vaig dependre jo amb el director de la rondalla de Massarajos. Llaüd, mandúrria, guitarró; entonces el guitarró el tocaven quatre. Jo toque el guitarró a l'estil antic, o siga, no en un model que fan ara amb remolinos. Sóc autodidacte, que no tinc carrera musical, però me defenc prou bé. **[30 min.]** I vaig amb gent superguai per ahí tocant.

Paco Tormo.- Pero él, que no le ha gustado nunca la música, estudiar no, pero todo lo ha sacado por letras, por números, tal... Y ha llegado a tocar todos los instrumentos que toca, en fin. Pero vamos, bien para él.

Pakito T.- I toque amb gent molt coneguda. Jo he aplegat a tocar en col·laboracions aixina amb Pep el Botifarra, tinc amics que són els components d'Al Tall, actualment vàrem formar un grup de quatre i [Xavi de Bétera](#), que és una de les millors veus que hi ha ara en la música tradicional valenciana, també està amb mosatros... Hi ha molta gent coneguda.

Bueno, la gent que va vindre a l'homenatge...

Pakito T.- La gent de l'homenatge tots eren amics meus i quan els vaig proposar lo que tenia en el cap me digueren: "Compta amb mosatros", ningú me digué que no. I clar, eixa nit va ser màgica. És que eixe cartell no se tornarà a vore, eixe cartell tan rellevant. Present, passat i futur de la música tradicional valenciana. I aixina va ser.

Paco Tormo.- Bueno, eso de tocar la guitarra te ha favorecido, porque hay grupos que necesitan refuerzo, y así ha sido también... El último que fuí fue Estambul.

Pakito T.- Mira si ha corregut terres.

Paco Tormo.- En Roma he estado quatro veces, con los Llauradors de Torrent, del Centre Catòlic d'allí de Torrent: "Va Paco, te'n tens que vindre que anem a Roma. —Si jo ja he estat tres vegaes. —Vine que no t'arrepentiràs". Bueno, pues... Però jo crec que Itàlia... hem estat en Turín, en Florencia dos veces, Roma cuatro veces, en Pisa y en Venecia. Això ja va ser el colofon, perquè clar, era un grup de la Vall d'Uixó; ell de la Vall d'Uixó va dir: "Paco, te n'has de vindre amb mosatros a Venecia. —Ay, pues está hecho". Lo que és més costós és l'autobús; l'autobús és pesat. Però no passa res, ahí pujaves en el Gran Canal i ruunnn, te deixaven en la plaça San Marcos; estava aixina de coloms! Però vamos, ahí vàrem menjar la clàssica pizza italiana en un restaurant, i luego veies les barquetes per els carrerons. És algo fantàstic, eh? Però la visió de l'eixida al mar, això és fantàstic. És que te quedes enumerant coses i penses: jo tot açò ho he vist? Pues sí, sí. En el Gran Canal ya se supone que tiene todo el recorrido y edificios... i jo sempre m'he preguntat: ¿cómo pueden aguantar los cimientos de los edificios con agua continuamente?...

Ah, i lo que la gent s'estranyava molt és quan anàrem a Bruselas; pues vore el Manneken Pis, que està allí, és una fonteta, però és que allí me contaven els belgues que això va ser perquè el xiquet, el hijo del rey de entonces, se perdió. Entonces el rey dio la orden de que donde lo encuentren y conforme esté quiero la estatua de él. Al nano el trobaren pixant i així és com ho feren. Però diu que segon l'època de l'any té un traquet pa ficar-li-lo o també pa exhibir-lo. Manies i costums que tenen. U que jo portava, que era de València però... jo anava d'acompanyant: "Quiero que te vengas, que vamos al sur de Bélgica pero vamos a visitar París a condición de que tú nos guíes. —Digo: Pues vale". Els vaig agarrar el tren que no porta conductor: el metro. El metro que va automàtic. Se fiquen davant i estaven tots assustaets. Clar, veies un metro vist de davant però no hi ha conductor. Però és algo fabulós, eh? Les portes se tanquen assoles, el metro te tanca les portes pa entrar, però escolta... No, no, està clar. Bueno, tu coneixes París segurament, no?

Sí, sí, jo he estat en París.

¿Qué te tengo que contar, si allí...? Hemos dado una vuelta entera a todo. [35 min.] A mí me dia, el que tenia de jefe me dia: "Conoces mejor París que yo mismo. Mira la edad que tengo y no he subido nunca a la torre Eiffel. —I jo: Porque no ha querido usted, porque està para subir". Ara que hi ha que pagar, eh? Exploten allò però d'aquella manera. Pues un paseo por el

rió Sena, al anochecer, con luces, la meriendita... Bueno, de sueño, de sueño... Eso son cosas que ya se han quedado atrás y ya no podré volver a hacer.

Bueno, París ahí està.

No, si la meua filla...

Pakito T.- ... mosatros hem recorregut la Bretanya francesa i és millor encara. Allí hi hagué una actuació del Grup de Danses de Moncà en la ciutat de Vannes, en la Bretanya francesa, que hi ha una basílica, i ahí està soterrat Sant Vicent Ferrer.

Paco Tormo.- A vore, jo no tenia problema pa parlar, parlava francés, la dona i el fill...

Pakito T.- ... eixa actuació del Grup de Danses de Moncà pa mi va ser de les millors que ha tingut el Grup de Danses. En organització, planificació, les muralles de la ciutat totes restaurades en jardins baix, amb uns fossos... I vingué un guia nostre d'allí i parlant en ell: "Tu veus aquella colina que hi ha enfront de les muralles?"; era enorme, una colina... Diu: "Això s'omplirà esta nit. —Dic: No pot ser". I sí: 25.000 persones. Lo que passa és que mosatros estàvem baix en el fosso en l'escenari de 50x50, amb moltes llums, i clar, no veies res, estava tot fosc. I què occurrix?, que después, al sentir els aplaudiments és quan notaves que hi havia energia ahí de gent. Actuàrem davant de 25.000 persones. L'actuació del Grup de Danses de Moncà més espectacular que jo he viscut en persona.

De primeríssima divisió, eh?

Pakito T.- I una anècdota d'allí és que els valencians tenim costum de soltar una traca, a on arribem. Pues allà en Vannes un company meu soltà un parell de traques i bueno, tardà en vindre la policia... [risses]. Quasi mos detenen i tot, per terroristes. I menos mal que el guia va dir: "No és que açò és costum de València", perquè tiràvem traques. Pues imagina't si tirem una carcassa. Mira, el desembarco de Normandia altra volta.

Jo me'n recorde quan era jovenet que encà vivíem en París, venia gent d'ací de Moncà a passar uns dies a París, i "Paco, ensenya-mos París. —I jo: Fiquen-se les sapatilles de deport" [risses]. Acabaven rebentats, els portàvem caminant per tot París, i el bulevards allí són llarguíssims. I què passa?, quan estaven ja cremats, estaven agotats, hala, al metro i pac a casa [risses].

Vosté torna l'any 75 a treballar ací en un institut.

Paco Tormo.- Sí, jo estiguí treballant, que el senyor Capilla, que llevaba la SEAT, me dice: "Yo quisiera tener una persona así como tú para estar aquí en el departamento de ventas i seguros. —Bueno...", perquè jo estava de jefe de ventas, m'havia fet un amic en Beniparrell i me tirava tota la setmana per Paredes, Talavera de la Reina, Toledo... bueno. Y yo digo: esto no puede ser. Apleguí a casa dissabte, la meua dona plorant, la xiqueta en xarampió, l'altre no se què. I vaig acceptar estar allí, perquè este senyor lo que tingué el problema és que los impuestos de lujo no los cotizaba en Hacienda, y ahí iban como lobos a... Y alguna vez me daba dinero: "Ves a Hacienda, por favor, y liquida este y este coche" Quan tu tens que pagar lo que era antes la "identificación fiscal", pues es preciso. Pero eixe ha fet... I al final digo: no, aquí hay que hacer algo, i entonces jo coneixia al concejal d'educació, que entonces eran de derechas, y me dice: "Paco, vols vindre de conserge ahí al Blasco? —Dic: Escolta, però hi ha vivienda o no hi ha vivienda? —Diu: No, no, n'hi ha. —És que jo no vull dormir en la vivienda". Bueno pues, aní, me presentà, classe per classe me presentà. Al final els nanos venien ensenyar-me a mi primer els dibuixos que a la mestra [risses] **[40 min.]**. "Qué les da usted a los

niños? —Digo: Pues que me encantan, y como siempre tengo disposición”. Se portaba uno mal, el director: “Ahora irá fulano y le entretiene”. A escriure i dibuixar. Esta xiqueta que se ha metido un trozo de goma y no la puede sacar. —A ver, acostémosla. Unas pinzas. Ya está aquí la goma. —Estos niños que tienen muchos problemas de ‘titis’ en la cabeza”: colonia, guantes y un cepillo. A tots els xiquets de la classe de al costat. Pues res, tens que fer-ho tot. Ho fas amb carinyo i això és molt, però vamos, que no me arrepiento oye. És que después, al fer el col·lege nou, que està ahí al costat del matadero, pues me digué l’alcalde: “Paco, tendrás que quedarte a dormir porque hasta entonces se quedaba un policía pero hay vivienda”. Puf! Yo no tenía teléfono a mano, no había, en casa tampoco tenía teléfono. Digo: “El problema que tengo, li vaig dir, es que mi hija viene de la escuela de turismo y llega a las 10 a Moncada. Entonces tiene miedo de llegar... de pasar la huerta por ese trozo. —A ver lo que podemos arreglar. —I diu, un altre dia: Vale, ja està arreglat. Demana el traslado a la casa de la cultura, aixina ajudaràs a que el concejal que tinc allí que deprenge un poquet més de cultura, que no va. Aixina pots dormir en ta casa i tot. —Ah, pues de categoria”. Cinc any en la casa de la cultura. Les falles, teatros que venien, companyies, arreglant tot, organitzant allò. I al final me diu un alguacil: “El alcalde que vayas a verlo. —Dic: Jo? Alguna falta grave que he cometido!”. Con que vaig allí, me fan passar al despatx -estava en el mercat, en l’antic ajuntament-. Dice: “Paco, vull que te’n vingues ací a l’oficina, perquè he tingut que anular ja 30 contrats elementals, que no podem fer açò tant... i hem decidit ficar a gent que jo conega que treballe d’ací fora i tal. Bueno, com a funcionari pues bueno. Me col·loqué tres anys i va ser passar al nou, a l’ajuntament nou, a on entres que està el mostraoret? Però jo estava a l’altra banda.

Pakito T.- A on està la carrosa.

Paco Tormo.- No, però de categoria, molt bé molt bé. He hecho de todo lo que se podía hacer, y así he estado como funcionario 21 años, 13 de col·lege, 5 de Casa de cultura, 18. I 3 d’ajuntament, 21.

Però quan jo estava en el col·lege me proposà lo del AMPA que a vore si yo me podía dedicar a formar els xiquets en folklor, y yo digo “sí, hombre, sí”. Dels col·legis... i no públics, del Patronato, venien i jo tenia a la setmana, dos o tres dies, pa d’ells. Quan acabava el col·lege a les 5 i mitja, hasta les 7. Pues vàrem formar un grupet de xiquetes que ballaven molt bé molt bé, (...) i se n’anàrem a algun poble, a algun col·lege a fer una exhibició, jo portava la cinta gravà amb el programa i aquells ho feien molt bé. I als papàs els caïa la bava [risses].

Pakito T.- Lo graciós és que amb els anys eixos xiquets ara tenen 45, 50 anys, i: “El señor Paco es el que nos enseñaba las jotas, cuántos años, qué tiempos más chulos”. I el coneixen per Don Paco.

Paco Tormo.- A mí me llamaban mucho por teléfono y decían: “Quién es? —Soy Paco. —Papá, es Paco el de la jota” [risses]. Pues mira, uns tios, germà de la meua sogra, ells van estar per Alemània i no tenien fills, i volien adoptar una xicoteta. I una mestra me digué: “Paco, vaya a las Obreras de la Cruz [45 min.] -coneixes, no?- y hable con la superiora de mi parte y les facilitará lo que quieren”. Però clar, aquells no havien vingut mai a ma casa i no sabien a on jo vivia, i no sabien com fer-se amb mi, perquè aplegaven pa que jo els acompanyara. I van encontrar a la guàrdia civil i dice: “¿Ustedes conocen a Paco Tormo? —Dice: Pues no, no lo conocemos. —Es uno que... [posa els braços en posició de jota]. —Ah, allí vive, allí vive!” [risses]. Referencia.

Anècdotes que passen en la vida. Pero las mamás o abuelitas que venían a esperar a los nietos quan acabava la classe de folklore: “¿Pero usted cómo tiene tanta paciencia? — Digo: ¿hace falta? No hace falta...”.

I el Grup de Danses va eixir d'esta gent?

No, no, no. El Grup de Danses ja necessitaven tindre una certa edat pa poder... Pues buscant d'ací i d'allà, el grup d'[Educació i Descans](#) se va desfer, jo en coneixia uns quants, els vaig parlar i se'n vingueren. Aixina poquet a poquet...

Pakito T.- ...Molta gent de Moncà també estigué en el Grup de Danses. Molta gent de Moncà.

Això mos contava [Merche](#), que la vam entrevistar...

Paco Tormo.- Sí, pues eso: los amigos de mis amigos me los traigo.

Pakito T.- Jo sé que molta gent de Moncà començaren a ballar, i mon pare va ser el mestre, i entonces pues va ser la base de la fundació del Grup de Danses de Moncà. Encara que hi haven alguns col·laboradors de València o algo, o amics, però la base estava feta en Moncà. Lo que passa és que después n'hi hagué una segregació, perquè el grup decano és el Grup de Danses de Moncà, del 76 i crec que en 78 va ser, no?

Paco Tormo.- Vàrem quedar de acuerdo en fer un any un grup i un atre any un atre grup el festival.

Pakito T.- Però se pensaven que anaven a deixar-lo en quadre i va ser tot lo contrari. Va ser encara més gran el Grup de Danses de Moncà. El decà, el grup decà. Va ser encara més gran perquè molta gent volia entrar en el grup. I va ser un grup de molt de nivell durant molts anys. Mira que jo he tocat amb molts grups, col·laborant, i no he vist com en el Grup de Danses de Moncà la perfecció ballant. Són molt bons, i no és que siga del poble i siga jo un dels fundadors del grup, no: és que hi ha que reconéixer-ho. Jo he vist molts grups però com el Grup de Moncà... Lo mateix que en les postures és molt complicat anar tots a l'unísono, pues és que el croooc el fan tots al mateix temps. Si n'hi ha 20 ballant el fan tots al mateix temps. Això és molt difícil de fer, ahí hi ha molt de nivell. I el Grup de Moncà sempre ha tingut un nivell molt bo de ball. I en fi, per això estan ja 43 anys de vida. L'any passat estigueren en Helsinki, actuant, van portant el nom de Moncà per tot el món. I enguany vaig estar tocant jo amb ells. Me cridà la directora: “Paco”. Sense problemes.

Lo que mos contaven Merche i Javi és que hi ha un treball d'investigació, que continuen buscant música, buscant danses, el vestuari és d'una correcció estricta...

Pakito T.- Porten un vestuari de danses impressionant...

Paco Tormo.- En el 25 aniversari varen fer una exhibició en la casa de la cultura de tots els que havien participat en el grup que ja ho havien deixat per la edat, amb els trages que portaven en la època que ballaven. Va ser un espectàcul formidable. I ahí entonces el alcalde mos va fer una placa d'agraïment i tal. Ací hi ha que dir una cosa: mosatros no som partidaris de un alcalde o de un altre. Volem que ho facen bé.

Mosatros deixem la política a un costat. Mosatros fem cultura, i s'ha acabat.

Pakito T.- Ma mare també ballava.

Clar, el vicle seu amb Moncada és per la seua dona, Iluminada [Martínez].

Paco Tormo.- Jo estava en la Sección Femenina, grupo provincial, i un company me diu: “Paco, te’n vens demà a ensayar ahí a Sant Isidre de Benagéber? —I dic: Això a on està?”. Clar, jo no havia anat, no sabia... Diu: “No, està ahí, al costat de Masies. —I jo: Bueno, pues vale”. **[50 min.]** Anàrem, agarràrem el trenet, que era tots els assientos tot de fustetes. I tiraven les pipes per terra, hi havia un quiosco que venia cacauets, pipes i tal, i la gent s’entretenia al viatge. Bueno pues, aplegàrem allí i digueren: “Esto es para una actuación que el [Instituto Nacional de Colonización](#) organiza un festival en Madrid y quiere que vayamos. —Digo: Bueno, por mí no hay problema”. Era vespres de la Pilarica. Vale. Conque agarràrem i anàrem a Madrid, molt bé. I què passà? Pues que al vindre, en el compartiment que estàvem hi havia gent del poble i un servidor. Y siempre tienes más conversación con la de al lado, i jo tenia un cunyat que dia: “¡Ridiela, sal fuera de ahí! —¿Pero qué se cree, que vamos a meter mano o qué?” Bueno, tenia 18 anys el xicon, home. Pues van actuar una tarde en el Musical de Moncada, que el Musical de Moncada tenia un escenari molt xicotet. (...) Feien teatro, i pal teatro feia prou però no se podíem merejar molt. I vinguérem a actuar i vàrem tocar. I quedàrem, ells venien de Benagéber a Godella al cine Tívoli i jo de València a Godella i veníem junts. I aplegà un moment que: “No, es que iluminada se ha quedado en la cama porque tenia un flemón que no podía con su alma”. Digo: pues ése es el momento. Me’n vaig pac allà però jo no sabia com estava la carretera, conque me baixe en Rocafort i me’n vaig per una carretera que no estava asfaltada. Jo portava dol de mon pare, un trage negre, i caminant caminant aparegué i li digué a una dona: “Fulana de tal? —Sí, sí, ahí està”. Toco y me abre la suegra [risses]. Digo: “¿Está su marido?”. Ella ja me coneixia, de tocar. Diu: “Sí, sí, un momento. Pasa, pasa”. I li digué: “Mire, no le voy a ir con rodeos: su hija y yo nos queremos, y yo estoy decidido a llegar hasta el final. Si usted me autoriza. —Sí hombre, sí, cómo no”. Y después no habían palabras para ayudar a Paco. En el poble me digueren: “El poble es un poquito especial -els xicons- porque cuando viene alguien de fuera para una chica de aquí del pueblo lo suelen meter en la poza, en el abrevadero que le llaman”. I a mi ningú; jo agarrava la guitarra, se n’anàvem de ronda amb tots, i res. I des del primer moment m’acceptaren estupendament. I aixina pues en el 62 ens vàrem casar... Mon pare es muiguí en el 59, jo freqüentí el poble un parell d’anys, se casàrem i este nasqué a l’any justet. Me casí un 26 d’agost, amb una calor que feia! I este nasqué el 9 d’agost. Bueno però en fi... hasta ara. A mi m’han volgut sempre la gent. Igual, el poble s’han portat sempre molt bé, de veres.

Vosté està molt reconegut. Del primer que mos van parlar va ser vosté.

Pakito T.- Tin en compte que si ve el Papa ací a Moncada lo primer que diuen és “Qui és eixe home de blanc que està al costat de Paco?” [risses]. Saps o no? Això ho diu tot.

Sabem que vosté ha assessorat a altres grups musicals. A vosté continuen tenint-lo en compte en el Grup de Danses per exemple...

Sí, yo soy presidente emérito, pero he sido presidente durante... pues desde el 76 al 80. En 1976 se fundó, **[55 min.]** y en el año 1980 yo ya le dije a la directora: yo ya descanso porque no puedo más. Para vosotros. I la xicona esta ho ha fet molt bé, eh? Ho ha mantés en la línea. Ella lo que passa és que vullguera fer un poc lo que jo feia en el col·lege: els nanos del col·lege podria crear una escola de dansa, però pareix que com no són de Moncà al millor li ficaven algun problema, no? Per part de l’ajuntament. Però ella està disposta a parlar amb las AMPAs, donde sea, y que le concedan el local para poder ensayar con los niños. Crear una escuela. Perquè elles han viscut sempre pel folklor, han anat que sí al Domund, que sí a tal colegio que sí a cual. I s’han guanyat la vida.

És que el diumenge tenien festival de bandes, invitaren a la de Nàquera i Moncada. Pujà la meua neta a tocar la flauta travessera. Pues resulta que vingué una comparsa de sis moros i la música acompanyant-los hasta el final. Después puguen dos parelles del Grup de Danses i temes que ja havien tocat antes i ho havien ensayats en el local. Entonces varen fer una exhibició de lo que és un concert de banda sense ser pesat: una peça, ara un atra, después... Era trencar la monotonía i tindre una nova versió de lo que se pot fer. I la gent ho acceptà molt bé. Sí, sí, perquè tocaren un parell de coses i estos ballaren... pues estilo digamos... antiguo. Entonces varen demostrar que se pot combinar el folklore amb la banda de música. Amb dos parelles, eh?, amb unes posicions de categoria. I jo estava el president de la Societat allí i digo: "Pepe... Diu: Això volia preguntar-te, com t'ha paregut? —Dic: De categoria, home. És que ja estic fart de sentir música i música i música.